

Universaalikielen kuvateorian historia

ESA ITKONEN *Universal history of linguistics: India, China, Arabia, Europe*. Studies in the History of the Language Sciences 65. John Benjamins, Amsterdam & Philadelphia 1991. X + 368 s. ISBN 90-272-4552-5.

1. Esa Itkosen kirjat ovat suomalaisessa ja nyt jo kansainvälisessäkin lingvistiikassa odotettuja »tapauksia». Tällainen tapaus on epäilemättä myös Itkosen uusin tutkimus, jota hän kutsuu trilogiansa (»dealing with methodology-cum-history of linguistics») päätösosaksi (s. V). Kaikki Itkosen runsaslukuisten julkaisujen peruspiirteet ovat nykyin läsnä: tieteenalan vallitsevia peruskäsi-

Kirjallisuutta

tyksiä ravistelevat, paikoin rajut kannanotot, joiden tueksi hän vyöryttää hämmästyttävän laajan, monille tieteenaloille ulottuvan lukeneisuutensa. Erityisen tärkeää tässä on hänen suvereeni filosofinen otteensa, sillä ilman filosofista perustaa ei kielestä voi lausua mitään merkittävää. Esa Itkonen on niitä lingvistejä, joita lukiessa ei tarvitse rukoilla: anna heille anteeksi, sillä he eivät tiedä mitä tekevät.

E erityisesti kahdessa suhteessa Itkosen kirja antaa enemmän kuin useimmat muut kielitieteen historiat. Yhtäältä se esittää eurooppalaisen tradition lisäksi poikkeuksellisen seikkaperäisesti myös intialaisen, kiinalaisen ja arabialaisen perinteen ja maalaa taustalle aina riittävän määrän »Zeitgeistia». Toisaalta siinä paneudutaan läpikotaisin ja vahvasti kuhnilaiseen väittelyyn tieteen historiasta. Kun tämä väittely toistaiseksi on koskenut lähes pelkästään luonnontieteiden paradigmatvaihteluita, Itkonen pitää tärkeänä asettaa näitä vastaan erään humanistisen tieteen kehityksen.

Näin mittavaan yritykseen ei yhden tutkijan yksi kirja olisi voinut edes ryhtyä ilman merkittäviä rajoituksia. Nämä, Itkonen ilmoittaa kaunopuheisesti kirjansa viimeisellä tekstisivulla: »I cannot help carrying my values with me» (s. 347). Hän toisin sanoen keskittyy sellaisiin ajattelijoihin, joiden näkemyksiä hän omaksumiensa arvojen perusteella pitää hyvinä eikä lainkaan yritä kirjoittaa kattavaa ja tasapuolista kielitieteen historiaa (s. 2). Sellainen ei Itkosen mukaan näet ole ensinkään mahdollista, koska kukaan ei voi päästä arvoistaan eli sanomasta, mikä hänen mielestään on hyvää ja mikä huonoa.

Itkonen on omaksunut perusarvonsa runsaat kaksikymmentä vuotta sitten (vrt. Itkonen 1991: 54) eikä ole sen koommin muuttanut niitä juuri lainkaan. Tärkein niistä kuuluu: todellisuus aiheuttaa kielen struktuurin. Todellisuudella hän tarkoittaa ihmisen kognition muovaamaa universaalia käsitystä olevasta, joka puolestaan heijastuu sellaisenaan niin ikään universaaliin ihmisilyyn ja sen kautta kieleen. Heijastussuhde vallitsee tosin lähinnä kielen ydin-

kohdassa (»in the primary cases», Itkonen 1991: 54) ja se on luonteeltaan hyvin yleinen isomorfiasuhde. Kieli on siis universaalisen maailman kuva ja siten itsekin ytimeltään universaalinen (vrt. s. 310–). Niinpä Itkonen hylkää ainakin sellaisen jyrkän relativismin, jota edustavat esimerkiksi nominalistit, romantikot ja poststrukturalistit.

Radikaalin universalisminsa juuret Itkonen löytää etenkin antiikin (Platon, Aristoteles) ja keskiajan realistien (modistien) teksteistä. Hän haluaa nostaa nämä kaiken olevan ontologista ja episteemistä ykseyttä opettaneet muinaisuuden universalistit suojaksi yhä relativistisemmäksi käyvää nykyaikaa vastaan, joka pyrkii peittämään tuon ykseyden ja koko todellisuuden monien yhteismitattomien kielten (»diskurssi») varjoon. Itkonen käy taistoon tällaisista kielten despotismia vastaan yhden todellisuuden eli maailmanjärjestyksen puolesta, ja tämän todellisuuden hän antaa lähes verhotomana näkyä kielen ja muidenkin uudemman tradition rakentamien esteiden läpi. Hänen mielestään jopa kielen materiaallinen osa, esimerkiksi sen kvantiteetti, on perimmältään todellisuuden kuva. Niinpä grammaattiset morfeemit (vaikkapa *ja*) ovat keskimäärin lyhyempiä kuin lekseemit (vaikkapa *porkkana*), koska niiden kielenukkoiset aiheuttajat ovat vain (mentaalisia) abstraktioita, siis »pieniä» asioita, kun taas lekseemit heijastavat itse todellisuuden konkreettisempia eli »suurempia» (kompleksisempia) seikkoja (s. 311 ja 317).

Epäilemättä moni lukija on näin pitkälle menevästä universalismista ja kuvateoriasta eri mieltä. Mutta heitä pitäisi Itkosen argumenttien viehättää enemmän kuin samantyyppisiä, koska ne pakottavat tarkistamaan omien arvojen perusteita. Puuttumatta tähän arvokiistaan yritän seuraavassa esittää muutamia mielestäni kiintoisia huomioita siitä, miltä lingvistiikan pitkä historia näyttää tässä uuden ajan silmin katsoen kumminkin yllättävässä valossa.

Sanotuista arvoista seuraa jo kirjan epätavallinen rakenne: itämainen (intialainen, kiinalainen ja arabialainen) kielitiede saa kutakuinkin yhtä paljon tilaa kuin koko län-

simainen lingvistiikka. Orientaalisessa kielentutkimuksessa ei (ehkä Kiinaa lukuun ottamatta) kylläkään ole tematisoitu Itkosen tarkoittamaa universalismia eikä etenään kuvateoriaa: ontologia rakennettiin idässä pikemminkin kielestä käsin kuin päinvastoin – maailma olikin siis kielen kuva? (vrt. s. 48 ja 149). Mutta Itkonen ihastuu tuohon perinteeseen (»[it] brought a sense of relief and exhilaration», s. 343) toisen pääteeman, nimittäin universalismin kääntöpuolen eli relativismin, varsinkin kuhnilaisen, vastustuksen tähden. Kuhnin oppi ei hänen mielestään sovellu ainakaan kielitieteen historiaan. Varsinkin Pāninia Itkonen arvostaa ehkä enemmän kuin kukaan muu tutkija, muttei vain tämän nerouden vuoksi vaan pikemminkin historian tärkeimpänä todistajana kielitieteen periaatteellisesta muuttumattomuudesta halki vuosituhansien (vrt. s. 86, viite 14).

Kulttuurideterministisen (relativistisen) ajattelun kumooa Itkosen mukaan jo se havainto, ettei Vedan jälkeistä aikaa suveenisti hallinnut hinduismi saanut kaikkia intialaisia uskomaan vain transsendentaalin maailman olemassaoloon, vaan että Intiassa tuolloin esiintyi myös materialistinen maailmankäsitys. Sinänsä vähäpätöiseltä tuntuvaa havaintoiaan Itkonen pitää äärimmäisen tärkeänä (s. 9). Jo tästä näkyy, että hänen tähtäämässään ovatkin äärirelativistit, jotka katsovat kulttuurin ja kielen määräävän ihmisen k o k o ajattelun (s. 296). Jyrkin kielirelativismihan väittää, että tutkia voidaan vain kieltä eikä ulkoista maailmaa ja että eri kielten luomat ajattelutavat ovat yhteismitattomia. Tällaista ei tietääkseni kukaan vakavasti otettava lingvisti ole tarkoittanut, ei edes pahamaineinen Whorf, jonka Itkonen näyttää lukevan tuohon joukkoon (s. 339). Whorfille kuten Humboldtille ja Sapirillekin kaikkien kielten yhteinen perusta oli itsestäänselvyys (von Kutschera 1974: 299–). Jo ensi sivuilla käykin selväksi, että Itkosen varsinaisia vihollisia ovat lukuisat nykyfilosofian kuuluisuudet, aivan erityisesti ranskalaiset poststrukturalistit ja heidän joukossaan ennen muuta M. Foucault.

2. Pāninin ja hänen mukanaan koko intialaisen lingvistiikan merkitys on Itkoselle siis ensi sijassa tieteenfilosofinen. Hän katsoo Pāninin käyttäneen täsmälleen samoja peruskriteerejä kuin koko myöhempi, siis myös nykyinen, kielitiede, nimittäin sellaisia universaaleja kriteerejä kuin eksplisiittisyys, systemaattisuus, kattavuus ja laajat yleistyksiset (s. 343). Kielitieteen perusteet ovat siis universaalisia, niissä ei ole tapahtunut mitään kuhnilaisia paradigmahypäyksiä. Samalla todetaan, ettei etenään intialaisessa muttei lopulta muussakaan lingvistiikassa ole vuosituhansiin tapahtunut mitään periaatteellista edistystä, koska kaiken alku, Pānini, oli yksinkertaisesti liian hyvä ylitettäväksi. Itkosen mukaan vasta noin vuoden 1970 tienoilla on lännessä alkanut syntyä Pāninin veroista tutkimusta. Tästä hän päättelee, että ainakin kielitieteen suhteen on länsimaissa tyypillinen tieteen kehitysoptimismi torjuttava (s. 83–).

erityisesti riippumattoman, universaalin todellisuuden olemassaolo ja vaikutus kieleen, ovat Itkoselle niin tärkeitä asioita, että intialaistenkin lingvistien yksittäiset tutkimustulokset tuntuvat sinänsä jäävän takalalle; ne on useimmiten pantu palvelemaan sanottuja universalistisia päämääriä. Näin on käynyt jopa kirjan erään laajimman ja komeimman saavutuksen, nimittäin Pāninin kieliopin lähes avaamattomana pidetyn »salakoodin» eli äärimmäisen tiiviin notaatioviidadon perkaamisen, jossa Itkonen selvästikin on onnistunut etenemään sängen pitkälle (»The decisive experience was cracking Pānini's code», s. 343). Tälle ponnistukselle hän uhraa kokonaiset 58 sivua (s. 12–70). Pāninin alkuperäiseen koodiin verrattuna Itkosen koodi on lukukelpoinen. Silti saattaa Itkosen omakin synkeä aavistus ainakin osittain toteutua: jos lukijalle tarjotaan liian paljon detaljeja ja symboleja, »he might lose his interest in this book and just put it away» (s. 86, viite 14). Varsinkin sivujen 40–68 ymmärtäminen voi käydä muille kuin indologeille hankalaksi. Mutta nämä detaljit ovat Itkosen perimmäisten, siis tieteenfilosofisten, tarkoitusten todista-

Kirjallisuutta

miseksi aivan välttämättömiä: »... all these details are absolutely vital to the general argument of this book. I am claiming, in essence, that Pāṇini is our contemporary and (at least) our equal in every respect, with all the consequences that this entails for the notion of 'progress in linguistics' (s. 86, viite 14).

3. Kiinalla ei ole esitettävänä Intian veroista kieliteorian ja -filosofian perinnettä. Intian tapaan täälläkin kuitenkin ensimmäinen kielen tutkija, Konfutse, oli samalla suurin; hänen sittemmin kanonisoidut oppinsa hallitsivat kiinalaista ajattelua osittain aina Kiinan tasavallan perustamiseen asti. Mitään »tieteen edistystä» ei siis täälläkään tapahtunut (s. 120). Vieläkin tähdelisempi Itkoselle on kuitenkin Konfutseen opin ydinkoh- ta, »nimien korjaaminen» (»rectification of names», s. 90). Tämä on nimeään myöten läheistä sukua eurooppalaisen antiikin ja keskiajan käsitteelle *rectitudo nominum* (»oikeanimisyys»). Konfutseen mielestä näet tärkein tehtävä valtion olojen parantamiseksi on vääristyneiden nimien – siis sanojen vääristyneiden merkitysten – korjaaminen: »If something has to be put first, it is, perhaps, the rectification of names» (s. 90). Muiden muassa Hansen ymmärtää Konfutseen lauseen sananmukaisesti ja päättyy kiinalaisen kielifilosofian tulkinnaasaan jyrkään nominalismiin, relativismiin sekä kielenukoisen, yhteisen todellisuuden kieltämiseen: kun muutetaan kieltä muuttuu »maailmakin», sehän on vain kieltä.

Itkonenkin myöntää, että nimien korjaaminen on Kiinassa ajoittain ymmärretty juuri näin. Esimerkiksi Han Fei Tzu (yli 200 vuotta eKr.) sanoi: »... names are of primary importance. When names have been rectified, things will be fixed ... The ruler holds the names in hand, and his subjects model their actualities after the names» (s. 115). Itkonen pitää tällaista käsitystä absurdina. Mutta Han Fei Tzu viittaa tässä ilmiselvästi ikimuistoiseen, vankkaan kokemukseen, jota hallitsijat ovat aina käyttäneet hyväkseen ja käyttävät yhä: kieltä sopivasti muuttamalla muutetaan ajan oloin

ihmisten asenteita, siis heidän arkitodellisuuttaan – ei todellisuutta sinänsä, jolla normaalissa yhteiselämässä on tuskin paljon merkitystä. Kun Suomessa on hiljattain korvattu sanat »varkaus» ja »ryöstö» eräissä tapauksissa sanoilla »käyttöönotto» ja »haltuunotto», niin muuttumassa ovat arkiset asenteet, eivät niinkään kyseiset fyysiset tapahtumat. Ratkaisevaa on näiden sosiaalisen arvon muuttuminen.

Itkonen pitää kuitenkin Hansenin tulkintaa muiden kuin ns. legalistisen koulun oppilaiden (joihin myös Han Fei Tzu kuului) suhteen nurinkurisena ja katsoo Konfutseen kanonisen opin vastaavan hänen omaa realistista kuvateoriaansa: ensin on muutettava ulkoiset olot haluttuja normeja vastaaviksi, sitten on – tarpeen mukaan – muutettava sanat näitä vastaaviksi, siis näiden kuviksi. Erityisesti on katsottava, että yhtä ulkoista asiaa vastaa yksi kielen merkki. Näin saadaan ihanteellinen isomorfiasuhde maailman ja kielen välille (s. 113–, 117–). Mutta kun kielen merkeistä tietenkin vain osalla on vastineensa todellisuudessa, voi kieli t i e d e Itkosen mukaan koskea vain niitä. Useimmat merkit ovat metaforisia, leikkisiä yms. Näiden vakavasti ottaminen on este tieteelliselle ajattelulle. Tämä reduktionistinen eriarvoisuusväite on hätkähdyttävä, mutta se on Itkosen realismin johdonmukainen seuraus (s. 118).

4. Arabialaisessa (islamilaisessa) kielentutkimuksessa toistuu edellä nähty kaava: koko tämän kulttuurin alkuvaiheessa syntyy ylivoimainen tutkija, Sībawaihi (8. vuosisadalla jKr.), joka hallitsee kaikkea myöhempää tutkimusta; siinä ei ole siis tapahtunut mitään oleellista kehitystä. Muuta tukea Itkonen ei kieliteoreettisille arvoilleen arabeilta kyllä saakaan, päinvastoin. Intialaiseen tapaan (vrt. s. 48) eivät arabitkaan tunne kielestä riippumatonta, konseptualisoitua todellisuutta, joka määräisi kielen rakenteet, vaan nämä vasta jäsentävät itsessään hahmottoman maailman (s. 149); tähän on Itkosen aina vieroksumaa saussurelaisuutta *avant la lettre*. Silti hänellä on täysi syy paneutua perinpohjin (s. 125–163) ara-

bien käsityksiin. Syntaktikko Sībawaihi on Itkosen mukaan näet miltei Pāninin veroinen kielentutkija, jonka saavutuksiin länsimaissa on ylletty vasta meidän vuosisadallamme (s. 159). Mutta kun Paninia on länsimaissa aina suuresti arvostettu, arabit ovat jääneet miltei tuntemattomiksi. Korjatakseen tämän kielitieteen historian vakavan vinoutuman Itkonen pitää välttämättömänä paljastaa Sībawaihin syntaksin erittäin vaikeaselkoiset (»grössenteils unverständlich», s. 130 perusteet (s. 128–145). Suuryön yllättävä tulos on, että Sībawaihin syntaksi on melko puhdaspiirteistä dependenssikielioppia, jossa tosin on myös modernin IC-analyysin aineksia (s. 145–). Toisaalta – ja tämä on ehkä vieläkin suurempi yllätys – voi modernia diskurssianalyysiä harrastava pragmaatikko löytää Sībawaihin kieliopista miltei kaikki nykyaikaisina pitämänsä ajatukset (joita Itkonen kyllä syystäkin kritisi) (s. 149–).

5. Itkosen arvioissa eurooppalaisperäisenkin tradition alkuhämärästä nousee jättiläishahmo, jonka varjoon jää miltei kaikki muu, lukuun ottamatta 20. vuosisataa (s. 166). Puhe on tietysti Platonista, etenkin hänen Kratylos-dialogistaan, josta Itkonen uskoo löytävänsä verratonta tukea perusarvolleen, isomorfiasuhteelle **TODELLISUUS** → **MIELI** → **KIELI**. Hän nojaa tässä universalistiseen (»naturalistiseen») *physei*-teesiin, jonka hän ymmärtää referentin idean, psyykkisen mielteen ja kielen samuudeksi ja katsoo Platonin itsensä (Sokrateen suulla) asettuneen samalle kannalle, siis hylänneen relativistisen (konventionalistisen) *nomoi*-teesin (s. 168 ja 172). Platonin ideamaailma näyttääkin tarjoavan jäsenytyneen ja riippumattoman todellisuuden, josta esim. kielen voi johtaa. Asiassa on silti monta mutkaa. Pahimpaan tulee Itkonen itsekin viitanneeksi puhuessaan Platonin ja Aristoteleen uskollisten opetuslasten, keskiajan modistien, dilemmasta: »... there is the danger of circularity: an ontological distinction is first postulated exclusively on the basis of a linguistic distinction and is then made use of to "explain" the latter» (s. 236). Pidän var-

mana, että Platon itsekin vastoin uskoaan yksinkertaisesti reifioi kielensä sanoja ja julisti saadut abstraktiot ikuisiksi reaaliolioiksi. Kielestä riippumatonta maailmanjärjestyä ei näin muodoin olisikaan olemassa. Itkonen puolustautuu sanomalla, ettei tämä virhe ole »conceptually necessary» (s. 237). Jos Platon kuitenkin toimi vastoin omaa oppiaan, on hänen tukensa erälle Itkosen perusarvolle rajallinen, nimittäin vain hänen vankka uskonsa heijastuksen voimaan.

Platonin ohessa on Aristoteleen määrittäjä eräs Itkosen opin vahvin esikuva. Aristoteleen *Peri hermeneias* -teoksen ensiriveiltä onkin luettavissa, että todellisuus ja sitä heijastava psyykkinen kokemus (*pathema*) ovat kaikille ihmisille yhteisiä; ja näillä lauseilla on ollut suunnaton vaikutus aina meidän päiviimme saakka. Mutta sitten Aristoteles jatkaa Platonista poiketen, että kieli onkin *kata syntheke*n, siis konventionaalinen, Platonin termin *nomoi*. Tällä väitteellä on ollut yhtä mahtava historia: Miltei koko keskiaika toisti sen sanomalla, että kieli on *ad placitum*, ja Saussuresta lähtien me sanomme sen olevan mielivaltainen. Aristoteleen ehkä merkittävimpana oivalluksena onkin pidetty sitä, että hän ensimmäisenä kielitieteen historiassa katkaisi kausaalisuhteen **ESINE** → **KIELI** ja korvasi sen finalistisella suhteella **SYMBOLI** → **PATHEMA** (vrt. Coseriu 1975: 74–). Mutta Itkosen arvojen valossa Aristoteles merkitsee tässä suhteessa Platoniin verraten taantumista (s. 175).

5.1. Itkosen arvioissa nousee esimerkiksi Alexandrian kouluun lukeutuva Apollonios Dyskolos (2. vuosisadalla jKr.) miltei täydellisestä unohtuksesta oppineiden eturiviin, koska hän lauseanalysoineen ja isomorfiateeseineen Itkosen mukaan ennakoi useimpia modistien oppeja ja näiden kautta jopa koko eurooppalaisen kielentutkimuksen päälinjoja aina 19. vuosisadan alkuun asti (s. 201–216). Mutta ehkä odottamattomin poikkeus tavanomaisesta on keskiajan modistiikan nostaminen koko kielitieteen historian huipuksi, jolle kenties vain Pānini vetää vertoja; juuri näihin molempiin koh-

Kirjallisuutta

distuu yllä jo mainittu ihastuksen ilmaus: »[they] brought a sense of relief and exhilaration» (s. 343). Itkosen kannalta asia on kuitenkin aivan odotusten mukainen. Hän katsoo näet modistien enemmän kuin ehkä kenenkään muun edustavan puhdasta referenssisemantiikkaa, jopa »a nearly obsessive concern with referential semantics» (s. 232). Modistien keskeinen triadi *modus essendi* → *modus intelligendi* → *modus significandi* näyttääkin täyttävän kaikki referenttisten toiveet: todellisuus luo mielen ja kielen, jotka ovat vain sen kuvia. Näin asian ovat ymmärtäneet useimmat medievistit, kielitieteen historioiden kirjoittajat, ja jopa – niin kuin näyttää – itse modistitkin, esimerkiksi Itkosen ahkerasti käyttämä Tuomas Erfurtilainen, tunnollinen ja luotettava kompilaattori.

Mutta modistit olivat hurskaita kristittyjä ja filosofiteologeja, joita satoi katolisen kirkon välittämä Raamatun »kieliteoria». He eivät kirjoissaan tähän itsestäänselvyyteen yleensä edes viittaa, siksi nykyhetken lukija saa tuosta teoriasta helposti yksipuolisen kuvan. Itkonenkin sanoo, ettei hän ole huomannut keskiajan lingvistiikassa mitään yhteyttä katoliseen uskoon (s. 252). Katolisen kielikäsitteyksen ylin, velvoittava ohje oli Johanneksen evankeliumin alku *In principio erat Verbum*, josta kirjoitettiin lukemattomia traktaatteja (vrt. esim. Tuomas Akvinolainen 1952). Sen oli määrä sulkea tie MAAILMA → KIELI -heijastussuhteelta ja kääntää se päinvastaiseksi. *Verbum* tarkoitti toista trinitaarista persoonaa (*filius*), jonka voimalla maailma eli *in re* -ideoiden tiukka maailmanjärjestys luotiin. Tietenkin tämä maailma oli ennen ihmisen mieltä ja kieltä olemassa. Mutta aineeseen sidotulle ihmiselle ei noista ideoista sinänsä ollut paljon hyötyä, nehän olivat piilossa kaoottisen aineen alla eivätkä itse tunkeneet (»heijastuneet») minnekään. Ihmisen ei auttanut muu kuin yrittää luoda niistä edes omatekoinen, sisäinen kuva. Tätä kutsuttiin »toiseksi luomiseksi» ja senkin »alussa oli sana», siis sisäisen kielen merkitys eli inhimillinen tieto. Sen uskottiin olevan jollain lailla idean kaltainen, varsinkin kun intuition katsottiin

kykenevän tunkeutumaan peittävän kaoksen lävitse. Mutta sisäinen kieli oli yhtä kaikki ihmisen tekoa eikä sen tarjoaman kuvan osuvuudesta voitu olla varmoja.¹ Vieläkin kauempana esikuvasta oli modistien *modus significandi* (*activus*) (Seppänen 1985: 6– ja Seppänen 1992). Luonnollisessa olotilassaan ihmisen oli siis aina kuljettava kielen kautta maailmaan, muuta tietä ei ollut. Itkonenkin joutuu tämän lopulta avoimesti myöntämään. Hän näet sanoo oman teoriansa kannalta katsoen modistien vakavaksi puutteeksi, että he tekevät ontologiset distinktionsa kielen keinoin eivätkä päinvastoin, mistä syystä »mind and language can ... precede the structure of reality» (s. 236–). Jumalan ideat voivat skolastikkojen mukaan siirtyä (»heijastua») suoraan ja täydellisinä vain puhtaasti henkiolennon eli enkelin ja ehkä myös mystikon mieleen, koska Jumala itse siirtää ne sinne. Vain täällä voi siis tavata selkeää referenssisemantiikkaa.

Silti ei modistien tuki Itkoselle, etenkin hänen kamppailulleen esim. poststrukturelisteja vastaan, jää vähäiseksi. Kukaan modisti ei epäillyt universaalien todellisuuden olemassaoloa tai sen tiukkaa (Jumalan luomaa) jäsenyneytyä eikä myöskään mahdollisuutta päästä kielen avulla siihen jotenkin käsiksi.

¹ Jos jotakuta ihmetyttää tällainen subjektivismi keskellä realismin kukkana pidettyä dominikaanista skolastiikkaa, lukekoon tunnetun uustomistin A. D. Sertillangesin (1954: 470–) loisteliaan esityksen Tuomas Akvinolaisen tietoteoriasta, etenkin sen s. 505–, jossa tavataan pyhän Tuomaan hämmästyttävä lause: »Anima, in quantum de rebus judicat, non patitur a rebus, sed magis quodammodo agit». Tällä Tuomas ei tietenkään kiellä riippumatonta ideatodellisuutta eikä ihmismielen intuitiivista kosketusta siihen (*apprehensio simplex*). Hän sanoo, ettei tuo todellisuus muovaa ihmisällyn normaa eli diskursiivista toimintaa (*iudicium*), vaan tämä äly aktiivisena voimana (*intellectus agens*) päinvastoin vasta hahmottaa ihmisen oman todellisuuden.

5.2. Orientin sekä Euroopan antiikin ja keskiajan kielikäsitteet ovat Itkoselle standardi, joka mittaa myöhemmän eurooppalaisen tutkimuksen arvon. Yleisarvio ainakin vuosilta 1500–1900 on kehnonlainen. Useimmat eivät edes tunne traditiota ja laskevat keksinnöikseen jo ammojin tunnettua. Varsinaisesti uutta Itkonen löytääkin tältä ajalta hyvin vähän. Pahinta on, että monet harrastavat yleisen tietämättömyyden varjossa tietoista plagiointia. Näin näyttää olevan mm. viime aikoina laajalti ylistetyn Port-Royal-universaalikieliopin tekijöiden Arnauld'n ja Lancelot'n laita: he ovat Itkosen mukaan ottaneet lähes kaiken suoraan Aristoteleelta ja julistaneet tulokset omikseen (s. 263–). Tätä kielioppia erityisesti ihastelleiden Itkosen arkkivihollisten Chomskyn ja Foucault'n erehdykset oikaistaan samassa yhteydessä juurta jaksain. Ideologi Condillac puolestaan rikkoo antiikin ontologisen hierarkian sijoittamalla kielien ennen ajattelua: »thought does not pre-exist language, but is rather created through language» (s. 273). Tien varteen jäävät Itkosen arviossa muutkin samanmieliset, siis ns. kielisemantikat, jotka useimmissa muissa kielitieteen historioissa saavat leijonanosan. Eklatantein (mutta Itkosen kannalta johdonmukainen) esimerkki on Wilhelm von Humboldtin lähes täydellinen puuttuminen, kun taas kielisemantikko Coseriu (1972: 40 ja 57–) katsoo hänen mullistaneen uuden ajan kielitieteen. Samoin on G. Vicon laita, jolle Coseriu uhraa 59 sivua (mts. 69–128), Itkonen vain muutaman rivin.

Itkonen ei kuitenkaan mullistuksia tunnusta. Erityisen kiintoisaksi tulee tällöin 19. vuosisata, siis historiallisen kielitieteen syntymäaika. Kielisemantiikan ohessa Itkonen (ohjelmansa mukaisesti) syrjäyttää senkin ja keskittyy johtavien kielihistorioitsijoiden teoksiin piiloutuneiden universalismien paljastamiseen. Hän käsittää muutoksen siis absoluuttiseksi: jos universaaleja ei kokonaan kielletä, ei murrosta ole tapahtunut (»... the myth will be dispelled that the start of the 19th century signalled any kind of sudden or absolute break in the history of

linguistics», s. 279). Onko joku todella väittänyt kielitieteen tuolloin (tai ylipäätään joskus) k o k o n a n muuttuneen? Mm. kielisemantiikan (relativismin) kärkinenä tunnettu Humboldt pitää kaikkien kielten universaalia pohjaa eräänä ajattelunsa peruskivenä, eikä tässä ole ristiriitaa. Ilmeisesti Itkonen tässäkin ajattelee Kuhnin ja Foucault'ta, ei niinkään varsinaisia lingvistejä. Joka tapauksessa hän löytää 19. vuosisadalta nyt lukuisia nimekkäitä heimolaisia kuten R. Raskin, Fr. Boppin, A. Schleicherin ja H. Paulin. Moni yllättynee havaitessaan, että jopa relativismin malliedustajana pidetty E. Sapir (»Sapirin ja Whorfin hypoteesi») luetaan nyt samaan joukkoon: »Sapir's view of the correspondence between language and reality could have been taken directly from the Modista» (s. 301). Kun pelkkien universalismien poimiminen juuri tässä voi luoda väärän kuvan, olisi ollut eduksi mainita, että Sapir oli Humboldtin ja koko ns. kielisemanttisen koulun tavoin sekä universalisti että relativisti, jolla (toisin kuin Itkosen mukaan modisteilla) kieli kävi ennen maailmaa: ihmisen kokemusmaailmaa jäsentävät yhtäällä relatiivisten yksittäiskielten merkit (k a i k k i merkit, myös metaforiset, leikkilliset jne.), ts. eri kieliyhteisöjen keskimääräiset arkiasenteet, ja toisaalla kaikille kielille yhteiset elementit, ts. universaali tieto. Molemmat kielit muokkaavat inhimillistä kokemusta, joskin eri tapauksissa erivahvuksina (vrt. von Kutschera 1974: 289– ja 299– sekä Coseriu 1988: 89–).

Universalismien etsinnän keskeyttää hetkeksi F. de Saussure (s. 297–303). Itkonen uhraa hänelle näinkin paljon tilaa osoittaakseen, miksi relativistisena pidetty saussurelaisuus on lähes kokonaan väärässä. Itkonen esittää neljä vääräksi katsomaansa Saussuren perusväitettä: 1. Ennen kieltä ei ole ajattelua, ja jokainen kieli luo oman, muista poikkeavan ajatustavan, 2. individuaaliset kielimerkit luovat sosiaalisen kielen (*langue*), 3. kieli koostuu pelkistä eroista ilman positiivisia termejä, 4. kielen muutos koskee vain yksittäisiä elementtejä, ei systeemiä. Itkosen vasta-argumentit ovat ennes-

Kirjallisuutta

tään tuttuja ja sinänsä legitimejä, sillä Saussuren vaikutusvaltaisesta *Cours-ver-*siosta mainitut neljä väitettä voikin löytää. Mutta uusin kriittinen editiotyö on muuttanut Saussure-kuvan kovin toisenlaiseksi. Voidaan sanoa, että tässä valossa vain väite 1 jää voimaan, tosin sillä tärkeällä varauksella, etteivät yksittäiskielten luomat ajattelutavat ole yhteismitattomia, kuten Itkonen ilmeisesti tulkitsee. Väitteitä 2–4 ei »aito» Saussure ole esittänyt. (Hyvän katsauksen Saussure-tutkimuksen nykytilasta antaa L. Jäger 1984.)

6. Itkosen suurtyö, universalismin ylivallan todistaminen kielitieteen ikaikaisessa historiassa, onnistuu selvästikin parhaiten siinä, että ontologisesti ja episteemisesti yhteisen todellisuuden olemassaolo varsin yleisesti hyväksytään. Sangen usein nähdään maailman ja kielen välillä myös selkeä 1–1-isomorfiasuhde. Yleisiä ovat niin ikään sellaiset kriteerit kuin »explicitness, systematicity, coverage, and degree of generalization» (s. 343). Sitä vastoin maailman ja (mielen ja) kielen välinen prioriteetti osoittautuu uhkaavassa määrin päinvastaiseksi kuin Itkosen arvot vaativat. Ja kun hän sitten (s. 325–) tiivistää työnsä kenties mullistavimman tieteenfilosofisen väitteen kielentutkimuksen muuttumattomuudesta, on siihenkin esitettävissä jokunen vastaväite. (Selvää on tietenkin, ettei Itkosen työn arvo näistä miksikään muutu.)

Itkosen muuttumattomuusteesi perustuu oleellisesti hänen ns. internalistiseen tieteenhistorian käsitykseensä: tiede kehittyi järkkymättömän sisäisen logiikkansa mukaan, siihen eivät vaikuta ulkoiset (siis relativismiin vievät) voimat, niin kuin vallankin marxistit ovat propagoineet (»[kielitteessä] internalism is totally right and externalism is totally wrong», s. 344). Ankarasta säännöstä hän löytää vain sen vähäisen poikkeaman, että keskiaikainen uskonnollinen mystiikka vaikutti jonkin aikaa ulkoapäin kielen kuvaukseen (s. 328 ja 252). Teesiään hän puolustaa edelleen sillä, että toisin kuin luonnontieteiden, kielitieteen tutkimuskohde, esim. latinan kieli, ei ole

muuttunut (s. 328) ja että kielen tutkijat ovat aina tutkineet »tekijän tietoa» (»agent's knowledge») ja »korrekkeja lauseita» (s. 331–).

Sanoin äsken jo, että ainakin koko eurooppalaisen keskiajan (eikä siis vain mystiikan) kielispekulaatiota hallitsi suvereenisti ulkopuolinen voima, kirkon tulkitsema Raamattu. Niin kuin kaikki tieteet, sekin oli pelkästään *ancilla theologiae*, joko harjoittajiansa aidon hurskauden tai kirkon virkaintoisten visitaattorien ansiosta. Tämä näkyy selvimmin kirkon suurten opettajien traktaateista (ks. esim. Tuomas Akvinolainen 1949 ja 1952). Kukaan ei tuolloin voinut nähdä kielessä itsessään kerrassaan mitään omaa arvoa. Sen tutkiminen oli kylläkin yksi tieteen kaikkein tähdellisimmistä tehtävistä, mutta aivan toisesta syystä: se oli *vestigium Dei* ja siksi (ainakin mahdollinen) väylä tiedon ammentamiseen itse Jumalan olemuksesta ja maailman ytimestä, siis *in re* -ideoiden luonteesta. Lingvistiikan varsinainen kohde ei ollut esim. latinan kieli vaan itse Jumala ja hänen luomansa maailma. Kohde ei ollut myöskään (inhimillinen) »agent's knowledge», vaan »God's knowledge», eikä »korrekti lause», vaan lauseen oikea suhde perimmäiseen todellisuuteen, Jumalaan. Keskiajan kielentutkijan kohde oli kiinnostavampi kuin modernin lingvistin (Seppänen 1985). Vasta Vicon, Herderin ja Humboldtin ansiosta (Euroopassa) kieli sinänsä tuli tutkimisen arvoiseksi, kun havaittiin yksittäiskielten semanttisten omaleimaisuuksien merkitys. Siksi onkin väitetty, että juuri tuolloin kielitiede koki mullistuksen, joskaan ei mitään totaalista paradigmatavaihdosta (vrt. esim. Coseriu 1972: 13–, 40–, 57–). Mutta tällaiset relativismithan jäävät Itkosen kirjan ulkopuolelle.

Itkosen selväkielisen ja keskusteluun innostavan suurteoksen pitäisi kiireen vilkkaa löytää tiensä varsinkin liian historiattomaksi ja länsikeskeiseksi käyneeseen suomalaiseen yliopisto-opetukseen.

LAURI SEPPÄNEN

LÄHTEET

- COSERIU, EUGENIO 1972: Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart. Eine Übersicht. Teil II: Von Leibniz bis Rousseau. Tübinger Beiträge zur Linguistik, hrsg. von Gunter Narr, Bd. 28. Tübingen.
- 1975: Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart. Eine Übersicht. Teil I: Von der Antike bis Leibniz. Tübinger Beiträge zur Linguistik, hrsg. von Gunter Narr, Bd. 11. Tübingen.
- 1988: Sprachkompetenz. Grundzüge der Theorie des Sprechens. Bearbeitet und hrsg. von Heinrich Weber. Uni-Taschenbücher 1481. Tübingen.
- ITKONEN, ESA 1991: Two Notions of Universal Grammar. – Suomen kieliteollisen yhdistyksen vuosikirja 1991 s. 53–90. Helsinki.
- JÄGER, LUDVIG 1984: Ferdinand de Saussure. Genese, Rezeption und Aktualität seiner Sprachtheorie. – Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht, Bd. 54, 15 s. 19–30. Paderborn.
- KUTSCHERA, FRANZ VON 1974: Sprachphilosophie. UTB. München.
- SEPPÄNEN, LAURI 1985: Meister Eckeharts Konzeption der Sprachbedeutung. Sprachliche Welterschöpfung und Tiefenstruktur in der mittelalterlichen Scholastik und Mystik? Hermaea. Germanistische Forschungen, neue Folge, hrsg. von Hans Fromm und Hans-Joachim Mähl, Bd. 51. Tübingen.
- 1992: Keski-ikäisiä käsityksiä kielen ja maailman suhteesta. – Virittäjä 96 s. 127–136. Helsinki.
- SERTILLANGES, ANTONIN-GILBERT 1954: Der heilige Thomas von Aquin. Köln und Olten.
- THOMAS AQUINAS 1949: S. Thomae Aquinatis Quaestiones Disputatae. Volumen I: De Veritate. Cura et studio P. Fr. Raymundi Spiazzi, O. P. Taurini-Romae.
- 1952: S. Thomae Aquinatis Doctoris Angelici Super Evangelium S. Ioannis Lectura. Cura P. Raphaelis Cai, O. P. Taurini-Romae.